

NEVAI'NIŃ UMUMÎ TARIHGA ÂID BİR KİTÂBI TOĞRISIDA

AZİZ KAYUMOV

Navâi asarlari içinda uniñ umumî tarihğa âid bir asari bâr. Bu asarniñ nâmını *Tarih-i Anbiyâ va Hükamâ* deb yürütiladi. Navâi asarlariniñ on beş tomlik naşrida *Tarih-i Anbiyâ va Hükamâ*'dan parçalar e'lan kılınan.¹

Tarih-i Anbiyâ ve Hükamâ'nı E. E. Bertels öziniñ Rus tilidagi *Navoiy* kitâbında Navâiy asarlari arasında sanab ötadi.² Oşa royhatda *Tarih-i Anbiyâ va Hükamâ* Navâiniñ *Tarih-i Mülük-i Acam* kitâbından keyin keladi. N. M. Mallaev'niñ *Özbek Adabiyâtı Tarihi* dersligida *Tarih-i Anbiyâ va Hükamâ* Navâi'niñ “dinî ve ahlâkî masalalarga dâir” asarlari katarıda körsatilgan.³

Türk âlimi Agah Sırrı Levend *Ali Şir Nevâi* kitâbınıñ 1 va 4 tomlarında Navâi'niñ *Tarih-i Anbiyâ va Hükamâ* asari toğrısında umumî obzor bergan.⁴ 1. tomda Agah Sırrı Levend bu asarniñ ikki bölakdan ibârat bolib, birinçi bölagida Âdam'dan İsâ'ğaça bolgan paygambarlar ve İsâ izdaşlarından Curcis va âbidlar toğrısında söz baradı, ikkinçi bölagida esa, hakimlar toğrısında bahs bar, deb yazadı. 4. tomda *Tarih-i Anbiyâ ve Hükamâ* toğrısında umumî aḥbarat va unda zikr etilgan şahslarniñ royhatları berilgan, *Özbek Adabiyâtı Tarihi*'nin 2. tomında Navâi'niñ *Tarih-i Anbiyâ va Hükamâ* asari hakıda mahsus makala e'lan kılınan⁵ (müallifi T. Gafurcanova). Unda Navâi'niñ uşbu asari hanüzğaça kam organilgani kayd etiladi, uniñ asâsî hususiyatlari açib beriladi va *Tarih-i Anbiyâ va Hükamâ* Navâi'niñ sermazmun icâsı va fikr dünyâ-siniñ mürakkab bir tâmânı sıfatıda adabiyâtımız tarihida ahamiyatli asardir” deb hulâsa kılınadı.

Şulardan başka birar câyda Navâiniñ umumî tarihğa âid uşbu asari toğrısında söz bârgani bizga ma'lum emas.

T. Gafurcanova *Tarih-i Anbiyâ va Hükamâ*'niñ üç kolyazma nüshası ÖzFA Beruni nâmlı Şarkşunâslık İnstitutida saklanayatganini ḥabar kıl-

¹ *Navâi asarlari on beş tomlik*, 15. tom, Ğ. Ğulâm Nâmıdağı Badii Adabiyât Naşriyatı, Taşkent, 1968. Naşrga tayyârlâvçı Latif Halilov, mas'ul muharrir A. Kayumov, s. 138–189.

² E. E. Bertel's, *Navâi ve Câmi*, İzd - vo “Nauka”, Moskova, 1955, s. 205.

³ N. M. Mallaev, *Özbek Adabiyâtı Tarihi*, Taşkent, “Okıtuvçı”, 1965, s. 429.

⁴ *Alişir Nevâyî*, 1965, s. 239, oşa asar, IV, s. 43–46.

⁵ *Özbek Adabiyâtı Tarihi*, T. II., “Fan”, Taşkent, 1977 s. 453–457.

gan. Ular inv. No : 7412 6871, 1211'dir. ⁶ Bu kolyazmalardan biri (No : 7412 I) 1234 H. (1918-1919) yılı Kadırkul Hisârî tarafından köçirilgan. 31 varak.

Yana biri (inv. No : 6871) 1323 H. (1905-1906) yılı köçirilgan. III varak.

Tarih-i Anbiyâ va Hükamâ'nın yana bir kolyazması ÖzSSR FA H. S. Süleymanov nâmıdagi kolyazmalar institutida saklanadı. ⁷ Köçirilgan yılı 972 H. (1564-1565).

ÖzFAŞİ I No : 7412 kolyazma ÖzFAKİ No : 533-nin asli bir hil. Çünki har ikkalasida ham tekstniñ başlanış kısmı yok, özilgan câyı esa bir hil.

Yana şunga ahamiyat bermak kerakki, Navâî birar câyda öziniñ *Tarih-i Anbiyâ va Hükamâ* degen asar yazganlığını habar kılmaydı. Asarnıñ özida ham bunday nâm hec kayerda uçramaydı : Fakat asarnıñ âhirgi bâbını Navâî "Hükamâ Zikri" deb atagan. Biz bu işimizde ÖzFA H. S. Süleymanov nâmıdagi kolyazmalar institutidagi No : 533 kolyazma ve Parij hamda Topkâpı (Türkiye) kütübhânalaridan alıngan külliyyâtnıñ fotonüşhalaridan istifâde etdik.

Navâî öziniñ umumî tariğga âid asar yazgani toğrisida "Muhâkamat ül-luğatay'nda bunday degan: "Bu hamsa şuğlidin çün farâğat tapibmen, tahayulim kat-i nazardin salâtin tarihi daştiga çapibmen, çün nâma savâdi zülmatidin *Zübdat üt - Tavârih* adâsin tüzübmen, salâtin ölğan âtın bu hayvân suyu bila tırgüzüpmen"⁸ Şu aytilganlar asâsında Navâî asarlarınıñ XIV. tomıda (tüzüvçi P. Şemsiev, muharir Süyima Ğanieva). *Tarih-i Anbiyâ va Hükamâ* hamda *Tarih-i Mülük-i Acam* nâmları bilan maşhur bolıb türğan ikki kitâb bir - biriniñ davâmı bolıb, ular oşa aytilgan *Zübdat üt - Tavârih* asaridir, degan fikr bildirgan. ⁹

Agah Sırrı Levend öziniñ *Alişir Nevâyî* kitâbıda *Tarih-i Anbiyâ va Hükamâ* va *Tarih-i Mülük-i Acam* kitâblarınıñ mavzumı sanab çıkadı, sonra Navâî'niñ yukarıdagi sözlerini keltiradi va *Zübdat üt - Tavârih*'ni alahida asar sıfatıda talkın kıladi. ¹⁰

Özbek Adbiyâtı Tarihi'niñ II. tomıda ham şu ikki asar *Zübdat üt - Tavârih*'dir degan fikrga e'tirâz bâr. ¹¹

Ma'lumki, şark tariğşunâsliğida har bir tariğ kitâbı Âdam'niñ paydâ bolışı, undan son payğambarlarnıñ kılğan işlari toğrisıdagi hikâyalardan

⁶ Bulardan kolyâzma No. 7412 I va No. 6871-niñ ilmî ta'rifi ÖzFA kolyâzmalar Katalogida berilgan. Karan : *Sobranie vostaçnikh rukopisey Akademii Nauk UzSSR*, T. IV, izd-vo "Nauka", Taşkent, 1964, s. 340-341.

⁷ Kolyâzma No. 533-niñ ilmî ta'rifi M. Hakimovniñ *ÖzFA H. S. Süleymanov Nâmlı Kolyâzmalar Institutidagi Navâî Asarlari Kolyazmalariniñ Katalogi*'de berilgan (Hâzirça kolyazma hâlide in - tda saklanmakda).

⁸ Aliser Navâî, *Asarlar*, T. XIV, Tâşkent, 1967, s. 120.

⁹ Oşa kitâb, s. 262.

¹⁰ I, s. 239.

¹¹ *Özbek Adbiyâtı Tarihi*, T. II, Tâşkent, 1977, s. 440.

bâşlanadı. Soñra Erânniñ afsânavî sülâleri Peşdâdîlar, Kayyânîlar, Âşkânîlar ve Sâsânî sülâlelerine âid vâkealar tasvirleanadi va nihâyat muarrih özi bayân etmâkçi bolgan zamânavî vâkealarga ötadi. Bu kat'î ornaşgan bir an'ana.

Tarih-i Anbiyâ va Hükamâ'da Navâî ham sözni Âdam'dan başlaydı, soñ nabilar, ular ketidan âbidlar ve hakimlar toğrısında sözleydi. *Tarih-i Mülk-i Acam*'da esa Erânniñ afsânavî sülâleleri toğrısında söz baradı. Demak, Navâî oşa an'anaga töla riâya kılğan hâlda vâkealar tizmasını tüzgan.

Bundan taşkarı *Tarih-i Anbiyâ va Hükamâ* deb atalgan kitâbnı Navâî kuyıdagi cümle bilan tügatadi :

“Çün anbiyâ alayhissalâm sözi va ubbâd va hükamâ tarihi alalıcâmâl mazkür boldı, endi Acam mülüki zikriga şuru' kılâh. Va min Âllâhuttavfik vallâh-u a'lam bissavâb.”¹²

Şundan ma'lum boladıki, *Tarih-i Anbiyâ ve Hükamâ* kitâbıdan soñ unıñ davâmı sıfatıda *Tarih-i Mülk-i Acam* kitâbı keladi. Ular har ikkilasi bir bolıb, yañlit bir asarnı teşkil kıladılar. Şunıñ uçun ham yañlit asarnıñ nâmı *Zübdat üt - Tavârih* bolışı mümkün. Ammâ kelgüvsi tadjikâtlar bu masalaga yana ravşanlık kiritar.

Tarih-i Anbiyâ va Hükamâ deb atalmakda bolgan kitabda Anbiyâ toğrısındaki hikâyalar Âdamdan bâşlanıb Curcis bilan tügaydi. Şundan keyin Navâî kuyıdagi beytni keltiradi :

Çün mu'tabar anbiyâ sözi taptı savâd
Ubbâd ila hikmat ahlin ettük bünyâd.¹³
(ta'kid meniki—A. K.)

Demak, bu kitâb Navâîniñ özi körsatganiga binâan üç mustakil bölakdan ibârat. Birinçisi anbiyâ (payğambarlar) tarihi, ikincisi ubbâd (âbidlar ibâdat kıluvçılar) toğrısındaki hikâyalar, üçincisiga Navâî “Hükamâ zikri” (Hakimler toğrısında söz) deb ât koygan. Ammâ anbiyâ (nabilar) bâbıda nabi bolmagan yolbaşçılar toğrısındaki, hamda yazdânparastlıkka müstakil ötgan ashâb-i Kahf toğrısındaki hikâyalar bâr.

Şunday kılıb, *Tarih-i Anbiyâ va Hükamâ* deb atalmakda bolgan kitâb Navâî yazgan yâki yazmakçı bolgan katta bir tarih kitâbınıñ başlangıç kısmı bolıb çıkadı. Unda tarihî afsânalar Navâîyâna badiiyât bilan tasvirleanan. Bu kitâbınıñ tadjiki ham Navâî fikir dünyâsı bilan tölârak tânişmakka, ham Navâî'niñ nasrnavislik va muarrihlik faâliyatını keñrak örganmakka yardamlaşadı.

¹² Navâî, Külliyyât, Parij Kolyâzmasının fotokopiyasının fotopopiyası, s. 1758, k. i., inv. No. 535 s.

¹³ P. s. 1755.